

Тетяна ТИЩЕНКО

*кандидат філологічних наук, доцент
професор кафедри української мови та методики її навчання
Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1601-2543>
e-mail: ttn1609@ukr.net*

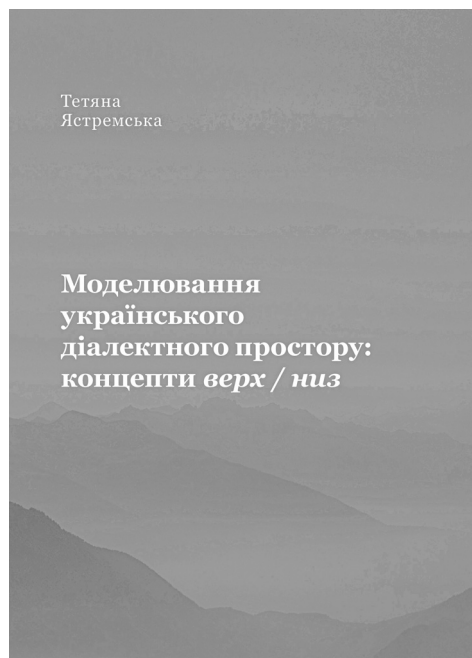
**[РЕЦ.]: ТРИ ДОМІНАНТИ В ДОСЛІДЖЕННІ
КОНЦЕПТІВ УКРАЇНСЬКОГО ДІАЛЕКТНОГО
ПРОСТОРУ [на кн.]: Тетяна Ястремська. Моделювання
українського діалектного простору: концепти *верх/низ* / НАН
України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів,
2021. 804 с. (Серія «Діалектологічна скриня»)**

Скарби «Діалектологічної скрині» вкотре цього року порадували шанувальників рідного живого народного слова виходом у світ фундаментальної трудомісткої новаторської праці Тетяни Ястремської «Моделювання українського діалектного

простору: концепти *верх/низ*», у назві якої вже закладено розуміння її структури та змісту – йтиметься про моделювання картини світу українця через концепти *верх/низ*.

Отже, розгляньмо, як три домінанти – «моделювання», «діалектний простір», «концепти *верх/низ*» – реалізовано в монографії Т. Ястремської.

Моделювання. Насамперед кілька слів про моделювання самої монографії. Зважаючи на назву, авторка цілком логічно вибудовує саме таку її структуру: розуміння поняття «модель» і вироблення засад моделювання слова та діалектної картини світу (1 розділ); номінативний простір концептів *верх/низ* (2 розділ); семантичний простір концептів *верх/низ* (3 розділ); лексико-семантична інтерпретація концептів *верх/низ* (4 розділ). Така архітектоніка роботи ще

на етапі ознайомлення зі змістом дає усвідомлення того, що завдання дослідження підпорядковані головній меті й будуть реалізовані неодмінно.

Ще одна «родзинка» *модельовання* монографії – використання як епіграфів до підрозділів дуже влучних цитат попередників про певне мовне явище, яке поглиблено у книжці (що визначає її теоретичну значущість) і засвідчує вміння авторки виокремити основне, дати наукову оцінку, виразити повагу й увагу до напрацювань попередників.

Кожен розділ теж має вдалу, на мою думку, структуру. Теоретичним підґрунтям монографії стало усвідомлення *модельовання* як способу пізнання лексико-семантичного простору, картини світу як основи й результату категоризації, концепту як гносеологічного конструкта. У першому (теоретичному) розділі проаналізовано значний пласт наукової літератури, зокрема українських, російських та інших слов'янських і неслов'янських (55 іноземними мовами) авторів, що засвідчило глибину наукового пошуку та його обшир. Цитати, використані в тексті на підтвердження власних думок, дослідниці доречно вплітає в канву авторського тексту, що робить виклад логічним, виструнченим та аргументованим.

Тетяна Ястремська вміло веде наукову дискусію, що сприяє виробленню узагальнень (наприклад, *модельовання* – одна з форм пізнання, особливий засіб відображення світу; *модель* – це аналог досліджуваного об'єкта; *модельовання* як метод є посередником між теорією і практикою; *модельовання* передбачає спрощеність, чіткість у фіксації матеріалів та перехід до подальших кроків алгоритму; *модель* виконує евристичну функцію) та власних визначень (*концепт* – це узагальнене поняття, одиниця мисленнєвої діяльності людини, що зберігає й акумулює, постійно оновлює й модифікує інформацію про все, що її оточує, відтворює у свідомості різні фрагменти життя, вербалізовані засобами мови (С. 41)).

Саме лексико-семантичне *модельовання* дало змогу авторці репрезентувати відношення діалектних явищ: від гносеологічної інваріантної наддіалектної моделі до онтологічного реального стану сучасних діалектів (С. 690). Прийом *модельовання* дослідниці також застосувала для виявлення формальної і семантичної структур слова (мінімальна одиниця) та до діалектної картини світу (макроодиниця) (С. 690). Вироблені теоретико-методологічні засади *модельовання* українського діалектного континууму підтвердили його ефективність, а сама *модель* опису концептів *верх/низ* може стати зразком для вивчення інших концептів українського діалектного континууму (в чому вбачаю також теоретичне значення рецензованої роботи).

Діалектний простір. Фундаментальних праць, які охоплюють зразу весь український діалектний простір, в українському мовознавстві поки небагато, це, зокрема, описові праці професорів Павла Гриценка, відповідального редактора цієї монографії (Гриценко П. Ареальне варіювання лексики. Київ: Наукова думка, 1990. 272 с.), Лідії Коць-Григорчук (Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектологічного простору. Нью-Йорк; Львів, 2002. 267 с.), Івана Сабадоша (Сабадош І. Українські назви рослин. Історія. Етимологія. Ужгород: Вид-во УжНУ, 2019. 1031 с.) та лексикографічний доробок Валентини Леснової, у якому зібрані оцінні номени людини в українських діалектах (Леснова В. Словник оцінних номенів в українських діалектах. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2013. 304 с.).

Робота Т. Ястремської продовжує низку цих фундаментальних досліджень, переконуючи, що *діалектний простір* – живий організм, який постійно розвивається. Він представлений у праці через використання текстографічних та лексикографічних джерел від *гори* чи *зверху* (праці з північного наріччя) до *низу* (зі степового говору південно-східного наріччя), від *заходу* (з говорів південно-західного наріччя) до *сходу* (зі східнословобожанського та східностепового ареалів південно-східного наріччя). А його розвиток від *глибу* до *гори* (сьогодення) – *діалектний часопростір* – дали змогу простежити праці з історичного мовознавства загалом й історичної діалектології зокрема. Уся джерельна база, по суті, відображає стан української діалектології, передусім текстографії та лексикографії.

Діалектний простір у монографії відображає і перелік населених пунктів та регіонів, що займає С. 758–781(!), багато назв яких теж реалізують концепти *верх/низ*, маючи у своїй словотвірній структурі такі корені. Цей реєстр може стати джерельною базою для ономастичних досліджень.

Діалектний простір репрезентований у праці й через твердження про те, що більшість назв, пов'язаних із *верхом*, представлено в говірках південно-західного наріччя, значна частина носіїв якого заселяє гірські та передгірські райони Карпат, *низ* – говори південно-східного. Таке спостереження цікаве не тільки для діалектологів, а й науковців суміжних галузей (у чому ще вбачаю практичне значення монографії).

Діалектний простір присутній і в умовних позначках, які запропонувала Т. Ястремська на позначення говорів різних нарічч української мови: ▲ – північного, ◀ – південно-західного, ▶ – південно-східного, ■ – загальнономвне слово. Винахід у репрезентації діалектних ареалів візуалізує сприйняття українського *діалектного простору* – перед нами постає діалектологічна карта України. Така репрезентація також сприяє кількісним підрахункам частотності вживання певного лексико-семантичного явища і дає змогу простежити ареал його поширення, виявити вузьколокальні явища.

Для усвідомлення варіативності мови у *просторі* важливі ілюстрації зразками зв'язного мовлення з різних теренів українського *діалектного простору*, подані фонетичною транскрипцією. Через слово постають етнічні групи українців з їхніми картинами світу: «Представники різних частин етномовного континууму, різних етногруп упродовж життя моделюють свої наївні картини світу, свій *верх* і *низ*, фіксують особливості довкілля, побуту, звичаїв засобами рідної мови. Діалектні картини світу мешканців гір і долів, суходолу і примор'я мають, безперечно, свою специфіку, однак усі вони “вливаються” в загальнонаціональну картину світу, формуючи мовний образ України» (С. 693).

Концепт. Загальновідомо, що картину світу через концептосфери формують концепти, що відображають різні аспекти діяльності людини; вона мислить концептами, моделює й комбінує їх, створюючи знання про навколишній світ і даючи йому оцінки.

Глибокий науковий аналіз постулатів концептології дав змогу Т. Ястремській акцентувати на його ознаках: концепт – явище (лінгво)когнітивне; концепт – явище (лінгво)культурне; концепт – явище лінгвістичне (лінгвофілософське); концепт – явище психолінгвістичне. Значний масив дефініції лексеми «концепт» авторка вивчила і «перепустила через себе», а читачеві для полегшення сприйняття такої кількості тлумачень візуалізувала в таблиці 1 (С. 40–41) через ключові слова та

джерела. Такий спосіб подачі матеріалу вважаю досить доцільним і коректним, необтяжливим й інформативним.

Проаналізувавши базові теоретичні студії та переосмисливши поняття *концепту* відповідно до зібраного діалектного матеріалу, дослідниця виробила власну дефініцію поняття «концепт», зокрема «*концепт* – багатовимірне, цілісне, узагальнене поняття; одиниця мисленнєвої діяльності людини, ментальне утворення, яке відображає дійсність у свідомості людини, соціуму; активується у свідомості носіїв через асоціації; зберігає та акумулює інформацію, сформовану на підставі аналітичної діяльності мислення, знань та досвіду людини про навколишній світ, постійно “оновлює” її та модифікує відповідно до потреб сучасності; відтворює у свідомості людини різні фрагменти та аспекти її життя, вербалізовані засобами мови» (С. 41).

Розумінню концепту як елемента системи сприяють також схеми авторки, у яких представлено поділ концептів за функцією і темами; взаємовідношення концептуального простору й концептосфери, концептосфери і концептуальної картини світу; їхнє відношення до мовної (діалектної) картини світу (С. 56). Т. Ястремська справедливо зауважує, що «концепт – це один із “пазлів” концептуального простору – концептосфери – концептуальної картини світу, яка моделює мовну картину світу» (С. 77).

Візуалізація форми і змісту концепту на схемі 3 (С. 77) дає розуміння, що форма концепту – це його номінативний простір, який реалізується через лексичні (ключові слова та деривати), синтаксичні (словосполучення), фразеологічні (фраземи, паремії) засоби, а зміст – семантичний простір, реалізований через семантику лексичних чи синтаксичних одиниць. Отже, аналіз концепту зводиться до моделювання двох просторів – номінативного та семантичного, що авторка сумлінно виконала у другому, третьому та четвертому розділах.

Переконливо обгрунтовано в роботі, чому репрезентація в українському діалектному мовленні саме таких концептів обрана для дослідження: «Три виміри простору – довжина, ширина, висота – накладаються на три виміри людського тіла – *перед/зад, верх/низ, лівий бік/правий бік*, які, безперечно, є базовими універсальними» (С. 72).

Ну, щоб, здавалося, слова... *верх/низ* ... Але дослідниця припускає, «якщо в універсальному “наборі” опозицій одними із домінантних є просторові, то серед просторових, мабуть, основне значення має опозиція *нижній – верхній*, яка в українських говорах пов’язана з опозиціями *молодший – старший (за срархією), західний – східний, північний – південний, внутрішній – зовнішній, виворотний – лицевий, ближній – віддалений, чужий – свій, негативний – позитивний, земний – неземний* та ін.» (С. 73), і зв’язок яких із опозицією *верх – низ* виявлено в наступних розділах монографії.

Як і належить вдумливому науковцю, Т. Ястремська створила алгоритм аналізу концепту, який передбачає формування номінативного й семантичного просторів концептів. У межах номінативного виокремила ядро і периферію, визначила одиниці, які формують ці сегменти. Складнішим видавалося завдання аналізу семантики концепту, «адже саме семантика розкриває “секрети” концептів-понять, які вкладають у них носії говірок» (С. 80), проте дослідниця з ним успішно впоралася.

Відзначу велику уважність, сумлінність, бажання всеохопності діалектних джерел (і це вдалося!) авторки у вивченні концептів *верх/низ*. Т. Ястремська аналізує його поетапно такими кроками: дослідження етимології базових слів *верх, гора; низ, діл, під*, щоб з’ясувати їхню «внутрішню форму», адже саме етимологія

є підставою добору мовних одиниць; моделювання семантичних структур одиниць номінативного простору на підставі словникових дефініцій та контекстуального вживання в діалектних матеріалах, фіксація слова в різночасових пам'ятках й етнографічних джерелах – семантику слів проаналізовано в етимологічному, історичному й актуальному (діалектному) аспектах; моделювання синопсису – узагальненої семантичної структури концепту; створення графічної моделі – «графа»; виокремлення семантичних полів та субполів, у межах яких репрезентовано всі засвідчені мовні одиниці відповідно до семантики.

Семантичний простір концепту *верх/низ* з увагою до найтонших відтінків докладно вивчено у третьому розділі монографії (С. 147–237). Зауважу, що авторка не оминає проблем, які важко вирішувати, а намагається їх інтерпретувати аргументовано, з яскравими прикладами, як-от частиномовного (не)розрізнення (С. 225).

Найбільший за обсягом четвертий розділ дослідження – «Лексико-семантична інтерпретація концептів *верх/низ*» (С. 237–690). Використовуючи термінологію монографії, скажу захоплено й коротко: «Це вершина і глиба!». Вершина – на-гора піднято таке діалектне багатство! Глиба – так чітко та глибоко проаналізовано репрезентанти 5-ти семантичних полів і 16-ти семантичних субполів! Складається враження, що все наше довкілля реалізовано за допомогою концептів *верх/низ*!

Моделювання лексики у вигляді графа, семантичної мережі, яке подано для складних полів («Рельєф», «Будівля», «Духовна культура»), як зауважує дослідниця, важливе у відтворенні архітектоники семантики та напрямів трансформацій, взаємозв'язку значень, відношень основних і периферійних значень (С. 691).

Лексико-семантична інтерпретація мовних одиниць, об'єднаних формально й граматично, яку авторка здійснила у четвертому розділі, дала їй змогу «відтворити дві осі в будові семантичного поля концептів: вертикальну (єрархічні відношення в межах семантичної структури) і горизонтальну (синонімія), окреслити співвідношення полісемії та синонімії, з'ясувати, які структури реалізують виявлені значення або які значення номінує відповідна форма слова. Такі відношення постають рельєфно завдяки застосуванню ономазіологічної моделі опису» (С. 691).

Висновки переконують у тому, що мета, яку ставила авторка, досягнута, а завдання, котрі необхідно було виконати, повністю зреалізовані.

Монографія написана добірною українською мовою, з незначними вкрапленнями іншомовних слів, які вже давно стали активно вживаними українськими мовознавцями, а тому зрозумілі. Зверну увагу тільки на те, що скорочення відмінків, словотвірних категорій, частин мови, лінгвістичних ремарок подано англійськими відповідниками. Очевидно, це зумовлено технічним оформленням таблиць, у яких подано, наприклад, синопсис семантичного мікрополя (С. 411, табл. 26) та ін. Убачаю в цьому перспективу дослідження – порівняльний аналіз виявів номінативного та семантичного просторів концепту в інших (слов'янських і неслов'янських) мовах – і бажаю авторці успішної реалізації.

Українська діалектологія поповнилася фундаментальною працею, яка містить достовірний локалізований діалектний матеріал, пропонує сучасні шляхи його вивчення, прислужиться в лінгводидактиці вищої освіти та лексикографічній практиці, а її концептуальні засади стануть підґрунтям прикладних досліджень із семасіології, концептології, словотвору.